

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ
І УКРАЇНА:
РАДИКАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ
РЕФОРМИ

Аналітична записка

за підсумками

Двадцятій міжнародній науковій конференції
(13–27 вересня 2016 р., м. Бодрум, Туреччина)

Тернопіль
ТНЕУ
2016

Європейська інтеграція і Україна: радикальні економічні реформи : аналіт. зап. [за підсумками Двадцятої міжнар. наук. конф., (13–27 вересня 2016 р., м. Бодрум, Туреччина)]. – Тернопіль : ТНЕУ, 2016. – 32 с.

Аналітичну записку підготували:

*д. е. н. А. Крисоватий, д. е. н. Є. Савельєв,
к. е. н. В. Адамик, Ing, PhD М. Богданова,
Ing, PhD К. Борсекова, к. е. н. А. Васіна,
Ing, PhD К. Віталішова, Ing, PhD К. Дарвіду,
Dr. Habil. О. Євтухович, д. е. н. В. Козюк,
д. е. н. А. Мельник, д. е. н. О. Кириленко, С. Кириленко,
Ing, PhD С. Колошита, д. е. н. В. Куриляк,
к. е. н. Є. Куриляк, М. Куриляк, Е. Парашкевова,
Ing, PhD З. Пишгодські, д. е. н. Е. Сискос,
д. е. н. О. Сохацька, І. Тинська, Е. Тодоров,
к. е. н. О. Тулай, Ing, PhD Ф. Флашка,
к. е. н. А. Федоренко, PhD Е. Цветанова,
Ing, PhD С. Чапкова*

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ І УКРАЇНА: РАДИКАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ

Аналітична записка

*за підсумками Двадцятої міжнародної наукової конференції
(13–27 вересня 2016 р., м. Бодрум, Туреччина)*

Двадцята міжнародна наукова конференція «Європейська інтеграція і Україна: радикальні економічні реформи» відбулася 13–27 вересня 2016 р. у турецькому місті Бодрум. Організаторами конференції з українського боку були Міністерство освіти і науки України, Тернопільський національний економічний університет, Всеукраїнська громадська організація «Українська асоціація економістів-міжнародників». Від іноземних інституцій до проведення конференції долучилися: Технологічний освітній інститут Західної Македонії (Козані, Греція), Академія економіки ім. Д. Ценова (Свіщов, Болгарія), Університет Тарту (Естонія), Науково-дослідний інститут світової політики і економіки (Берлін, Німеччина).

На адресу конференції було надіслано 26 статей 50 авторів, які представляли більшість регіонів України і зарубіжні країни.

Учасники конференції дискутували за такими основними напрямками:

- Зростання обсягів виробництва як актуальний пріоритет у глобальній економіці;
- феномен прискорення темпів зростання у розвинутих країнах і падіння у країнах, що розвиваються;
- оцінка і переоцінка перспектив економіки Китаю, Росії, зони євро і Японії в аспектах одно- і багатополлярності світового розвитку;
- волатильність фінансових ринків та їх наслідки для України;
- адаптація країн-експортерів біржових товарів до періодів зниження рівня експорту і державних надходжень;
- «прокляття природних ресурсів» в економічному розвитку;
- боргова криза в Європі і політика України в аспектах європейської інтеграції;
- нестабільність на ринках, що розвиваються, як ризик «третьої хвилі» глобальної фінансової кризи;
- специфіка посткризових напрямів економічних реформ у світовій економіці;
- реформи регіоналізації в Європі та Україні.

Обговорення проблем європейської інтеграції та радикальних економічних реформ і пов'язаних з ними викликів до України дало змогу учасникам конференції зробити такі висновки і пропозиції:

1. Посткризовий етап розвитку світової економіки характеризується поглибленням інтеграційних процесів і багатостороннім реформуванням підприємницької діяльності. Значна активність у цьому аспекті притаманна країнам, що розвиваються. За даними групи Світового банку, лише у минулому році було здійснено 283 реформи, 75% з яких припадають на країни, що розвиваються. Більше чверті всіх реформ впроваджені у країнах Африки на Південь від Сахари. Більшість країн у реформаторській діяльності перевагу надавали місцевому самоврядуванню, спрощенню процедури створення підприємств, оподаткуванню, отриманню кредитів і міжнародній торгівлі. Лідерських позицій у покращенні показників ведення бізнесу досягли Бруней Даруссалам, Казахстан, Кенія, Білорусь, Індонезія, Сербія, Грузія, Пакистан, Об'єднані Арабські Емірати і Бахрейн.

2. Європейський Союз увійшов у 21 століття як конкурентоспроможний гравець на світовому ринку, який утримує лідерські позиції в інноваційному розвитку економіки. Проте його роль у світовій економіці почала слабшати через внутрішні економічні кризи, наплив біженців та вихід Великої Британії з ЄС. Ці втрати значною мірою мають бути компенсовані поглибленням політичного союзу, а саме прийняттям спільної фінансової політики, створенням Євроармії та Європолу, прямих виборів президента Європейського Союзу та Європейської комісії, посиленням політики згуртування та розвитку, розробкою нових програм фінансування для країн-членів і кандидатів на вступ до Європейського Союзу. Щодо компенсації зменшення територіальних, людських і ресурсних втрат внаслідок Brexit варто розробити заходи з прискорення приєднання до ЄС нових країн-членів із Західних Балкан, України, Молдови, Грузії, Ісландії та інших.

3. Учасники конференції вважають, що з позицій стратегічної візії приєднання до ЄС західнобалканських країн, нових асоційованих з ЄС країн (насамперед України, Молдови і Грузії) і Туреччини є вирішальним фактором утримання свого впливу у світовій економіці за умови поглиблення ними реформаторських процесів, орієнтованих на сучасні глобальні виклики. Особливо суттєвим є питання підтримання євроінтеграційних устремлень України з огляду на її населення, територію та економічну структуру. Загалом територіально-демографічний потенціал України ($Tdp = A \times P$ (тис. км² x млн. жителів)) складає 27282,72 (72 (603600 км² x 45,2 млн. жителів)), що майже вдвічі більше, ніж у Великій Британії, який дорівнює 15273,72 (243,6 тис. км² x 62,7 млн. жителів). Україна поступається Великій Британії за паритетом купівельної спроможності, рівнем ВВП на душу населення та макроекономічної стабільності, розвитку еко-

номічної структури та інфраструктури. Разом з цим, реалізація Угоди про асоціацію та створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС має надійний потенціал усунення цих відмінностей. На конференції відзначалося, що у докризові роки Україна суттєво випереджала Велику Британію за темпами зростання скорегованого чистого національного доходу, вищою відкритістю ринку, вищою питомою вагою робочої сили з вищою освітою, приблизно однаковий був відносний дефіцит рахунка поточних операцій, однопорядковий рівень доданої вартості у сільському господарстві, численніші збройні сили. В умовах відновлення економічного зростання можна прогнозувати зменшення рівня накопиченої еміграції населення. Є значний комплекс продукції, експорт якої перевищує британський в абсолютних вимірах, а саме сільськогосподарської продукції (круп, яйця, соки, насіння маслинних культур і рослинна олія), деревини і деяких виробів з дерева, корисних копалин (руди і концентрати, особливо заліза, вугілля і коксу, каміння, піску і гравію), електроенергії, хімічних продуктів (добрив), заліза і сталі, залізничних транспортних засобів і сукупного устаткування. При цьому Україна входить до четвірки космічних країн, які значною мірою мають весь технологічний цикл виробництва космічних ракет, а також має засоби для виробництва літаків, авіаційних двигунів, радіоелектронного устаткування, шасі, технічного обслуговування літаків. Розрахунки, презентовані на конференції, показують, що для часткової компенсації виходу Великої Британії з ЄС через розширення його за рахунок України необхідні прямі іноземні інвестиції в межах 20–30 млрд. доларів на рік в період 2017–2025 рр.

4. Відносно успішне перше десятиліття функціонування зони євро та подальші за глобальною фінансовою кризою глибокі макрофінансові шоки продовжують актуалізувати питання про те, як при «правильній» монетарній політиці виникла ситуація загрози цілісності валютного союзу та його життєздатності. Дисбаланси – ключове слово в цьому контексті – не менш часто розглядаються як наслідок невідповідності Європейського валютного союзу критеріям оптимальності валютної зони. Вони засвідчили ризики дивергенції зони євро. Не заперечуючи фундаментальності проблеми дивергенції, пошук відповіді на питання про причини, наслідки та сценарії корекції дисбалансів не завжди межує з вироком спільній європейській валюті. А якщо так, то корекція дисбалансів стає принциповою складовою порядку денного радикальних реформ в Європейському Союзі взагалі та в зоні євро зокрема.

Макроекономіка валютного союзу, втім, не допускає, що у випадку, коли дисбаланси вже виникли, їх корекція відбуватиметься без неоднозначних політико-економічних втрат, масштаби яких в окремих випадках можуть досягати масштабу вигод від подальшого членства. Це робить питання корекції дисбалансів вкрай політично чутливим. Однак найбільшою

проблемою є те, що варіанти мікс-політики для корекції дисбалансів допускають різнопланове читання, завдяки чому існування тонкої межі між потенційно правильними і вірогідно неправильними кроками посилює градус дебатів з приводу того, в який спосіб повинні бути проведені реформи на рівні окремих країн та на рівні ЄС-ЄВС. Складність цього питання також зумовлюється тим, що відсутність теоретичного консенсусу з приводу причин розкручування спіралі внутрішньоевропейських дисбалансів зумовлює виникнення передумов браку одностайності в розумінні того, який спосіб корекції буде оптимальний. Тлумачення самих дисбалансів та їх релевантність випадку асиметричного валютного союзу є вагомою складовою проблеми однобокого погляду на макроекономічні процеси в зоні монетарної інтеграції. Зведення питання дисбалансів винятково до нерівноваги поточного рахунка з відповідними дискусіями про роль фіскальної девальвації в процесі корекції може бути вкрай чутливим в політичному та соціальному сенсі, тоді як зосередження лише на питаннях «бульбашки» на ринку нерухомості в країнах, що перебувають на наздоганяючій стадії реальної конвергенції, нехтує очевидною проблемою недооцінки кризи платіжного балансу у валютному союзі. Якість інститутів та імперфекції фінансових ринків можуть випасти за межі погляду на процес корекції як такий, що забезпечується лише на стороні попиту.

Зосередженість теоретичних підходів до корекції дисбалансів здебільшого на проблемі відновлення рівноваги поточного рахунка і забезпеченні цього шляхом внутрішньої девальвації (корекція реальних ефективних курсів та стиснення попиту на імпорт), фіскальної консолідації, структурних реформ, спрямованих на створення нецінових драйверів зростання на базі експорту, є певним обмеженням. Концентрація лише на платіжному балансі упускає з фокусу проблему структурного зв'язку між внутрішніми та зовнішніми дисбалансами. Корекція внутрішніх дисбалансів є не менш важлива, ніж зовнішніх. Відновлення зростання післякризового піку повинно кореспондувати з усіма базовими проявами дисбалансів, до яких варто віднести кредитний ринок, поточний рахунок, ринок нерухомості та реальні наявні доходи сектору домогосподарств.

Кореляція між посткризовим зростанням та індикаторами, які характеризують величину корекції дисбалансів, підтверджується емпірично. Найбільш чітко відновлення зростання кореспондує з глибиною корекції платіжного балансу, а у випадку країн, що найбільше постраждали від кризи, – з розчисткою кредитного ринку. Корекція на ринку нерухомості здебільшого передбачувано кореспондує з відновленням зростання, але менш статистично значимо. Корекція наявних реальних доходів не здійснює очевидного позитивного впливу на відновлення зростання. Зниження таких доходів негативно впливає на показник зростання ВВП через два канали: стиснення попиту напряму; стиснення попиту внаслідок відносно-

го підвищення величини боргового тягаря сектору домогосподарств. При цьому фіскальний простір має ключове значення для того, щоб деструктивний вплив зниження доходів (для корекції дисбалансів) на зростання було мінімізовано. Поєднання політики розчистки кредитного ринку з внутрішньою девальвацією для відновлення конкурентоспроможності може спричинювати некейнсіанські ефекти за умов достатності фіскального простору, в рамках якого підвищення державного боргу буде користуватись довірою. Застосування такої мікс-політики є складним політико-економічним завданням, що залежить від якості суспільних інститутів. Проте теоретично передбачуваний зв'язок між корекцією дисбалансів та відновленням зростання можна вважати однозначним орієнтиром економічної політики.

В довгостроковому періоді функціонування валютного союзу наражатиметься на ряд викликів. Необхідно враховувати наступне. По-перше, асиметричне акумулювання значного боргу приватним сектором суттєво підвищує вразливість валютного союзу до ризику дивергенції. Значний ліверидж на початку та болісний процес делівериджингу супроводжуються значно повільнішим відновленням економіки та різноспрямованими траєкторіями такого відновлення. По-друге, низькі процентні ставки не стільки заохочують інвестиції в реальному секторі, скільки розкручують спіраль дисбалансів. По-третє, брак фіскальної дисципліни суттєво ускладнює процес макроекономічної адаптації та допускає, що корекція дисбалансів потребує таких соціальних втрат, які можуть бути несумісні з відновленням зростання. По-четверте, наявність запобіжників експансії фінансових циклів, моніторинг ув'язки траєкторії вартості робочої сили, реальних ефективних валютних курсів зі станом конкурентоспроможності та більш жорсткі фіскальні правила повинні бути залучені в структуру макрофінансового аналізу та політику фінансової стабільності.

5. На конференції особлива увага була приділена пошуку механізму ефективного впливу валютно-курсової політики на підвищення добробуту населення в Україні з огляду на досвід, що накопичений країнами Європейського Союзу. У виступах учасників конференції було показано, що в Україні набуло зростаючого характеру відставання від європейських стандартів організації заробітної плати і праці, пенсійного забезпечення, систем освіти та охорони здоров'я, ролі у суспільстві науки, культури, фізкультури і спорту, забезпечення робочими місцями. Найдешевшим ресурсом на загальноєвропейському фоні стала вартість в Україні робочої сили, що національним політичним бомондом проголошується як факт беззаперечної конкурентної переваги країни. Альтернативна позиція конференції сформульована як необхідність побудови економічної політики на основі підпорядкування всієї економічної системи головному національному інтересу, яким треба вважати зростання добробуту населення на протигагу

обмеженим поглядом на нього, в яких концентрується увага лише на внутрішньому валовому продукті. Ігнорування цього положення навіть в умовах військових дій, як свідчить досвід Ізраїлю, неприпустимо, що не означає неможливість тимчасового зниження життєвих стандартів через потреби у збільшенні витрат, пов'язаних із забезпеченням перемоги.

На думку учасників конференції, останнє місце в Україні за середнім рівнем заробітної плати і пенсій, вираженому у доларовому еквіваленті, не є наслідком дії економіко-виробничих факторів, як зазвичай це інтерпретується, а стало проявом невідповідних економічним умовам України валютно-курсової політики і вибору режиму валютного курсу. Це зумовлює необхідність перегляду валютно-курсової політики у напрямку ревальвації гривні та заснованого на цьому доведення у найкоротші терміни розмірів заробітних плат і пенсій у валютах розвинутих країн щонайменше до рівня, який Україна мала до початку агресії Росії та проведення антитерористичної операції на Сході країни. При цьому основною складовою нової грошово-кредитної політики має стати система валютної ради, а валютою-якорем – євро, спеціальні права запозичення (СПЗ-SDR) – Міжнародного валютного фонду або долар. Така модель була використана і виправдала себе у багатьох постсоціалістичних країнах.

Оскільки обмінний курс національної валюти є похідною величиною від платіжного балансу, для реалізації концепції, що пропонується, має бути проведено комплекс заходів щодо оздоровлення фінансів. Для виконання такого завдання на початковому етапі достатньо було б організувати використання резервів, що «лежать на поверхні». Це – фінансування дефіциту бюджету через випуск облігацій; детінізація економіки; деофшоризація; радикальне збільшення імпортозаміщення; стримування процесів втечі капіталів; підвищення прозорості у банківському секторі; запобігання приховуванню валютних доходів за кордоном; поширення сфери використання гривні у внутрішньодержавному грошовому обігу; введення спеціального режиму валютних відносин із «законослухняними» компаніями; залучення у банківський сектор валюти населення; освоєння зарубіжної практики міждержавних валютних свопів; використання неконвенційних інструментів монетарної політики та викуп Нацбанком цінних паперів і боргових зобов'язань.

6. З огляду на сучасні проблеми країн, що розвиваються, суттєвою тенденцією є те, що упродовж останніх кількох десятиліть відбувається збільшення їхньої частки у світовому торговельному обороті. Цей процес супроводжується зростанням відкритості їх економік та зміною структури експорту, а саме відходом від домінування у ній продукції з низьким ступенем обробки, зокрема палива. Водночас частка найбільш розвинутих країн світу залишається незначною, що актуалізує пошук оптимальних напрямів та механізмів міжнародної торговельної політики. Вибір на користь всеохоп-

люючої торговельної лібералізації, з одного боку, відкриває доступ бідних країн до ємних ринків розвинутих держав, забезпечує приплив експортної виручки та товарів першої необхідності, здешевлює імпорт, а з іншого – ускладняється посиленням колективного і прихованого протекціонізму багатих країн – торгових партнерів, загострює конкурентну боротьбу на внутрішньому рівні, що призводить до занепаду секторів національної економіки, важливих для вирішення соціальних питань.

Впровадження стратегії експортоорієнтованого зростання країнами периферії здебільшого було невиправданим з макроекономічної точки зору і зазнавало суттєвих труднощів. Розвиток експортних галузей (як правило, розвивалися лише 1–2 комплементарні галузі) відбувався за допомогою залучення іноземного капіталу, обсяги якого, по-перше, характеризувалися значною волатильністю, особливо в кризові періоди, а по-друге, залежали від ставок відсотків за міжнародними позиками. Приплив капіталу в країну в обсягах, які вона не здатна абсорбувати через низький рівень розвитку виробничих потужностей, або спрямування коштів лише в один найприбутковіший, як правило, сировинний сектор («прокляття природних ресурсів»), призводить до ревальвації національної валюти, а отже, до зниження міжнародної конкурентоспроможності внаслідок дорожчання експорту та здешевлення імпорту (феномен «голландської хвороби»). Існує кілька можливих шляхів подолання вищезгаданих негативних явищ: політика «повзучої прив'язки», яка повинна супроводжуватися підтримкою бюджетного профіциту, тобто дефляційними заходами; посилення протекціоністських заходів, що може суперечити вимогам СОТ; призупинення стрімкого припливу зовнішніх інвестицій та заощадження їх, а це практично неможливо для країн, які розвиваються і намагатимуться використати отримані кошти для негайного вирішення проблеми бідності.

Як альтернативу до експортоорієнтованої стратегії для індустріально найменш розвинутих країн (певною мірою до них можна зарахувати і Україну) можна запропонувати концепцію наздоганяючого розвитку, що полягає у формуванні трьох циклів економічного розвитку: 1) збільшення інвестиційного імпорту для розвитку національного виробництва; 2) поступове нарощення продажів на внутрішньому ринку і в міру його насичення – вихід на зовнішні ринки (3-тя фаза). Натомість «нові індустріальні» держави, тобто т. зв. «ринки, що зростають» з високою часткою у трудових ресурсах т. зв. «технологічного» людського капіталу та швидкою інформатизацією суспільства, можуть активно реалізовувати експортоорієнтовану стратегію, виходячи з кола країн периферії і завойовуючи місце серед країн центру.

7. Кризові тенденції в банківському секторі Європи істотно вплинули на роздрібний банківський сектор. Як і в ЄС, в Україні знизилась довіра

з боку громадян до банківських установ. Проблематика лояльності клієнтів набуває актуальності як для європейських, так і українських банків.

Істотне обмеження можливостей та передумов до зростання показників діяльності банківських установ та посилення внутрішньогалузевої і міжгалузевої конкуренції вимагають від банків перегляду стратегії розвитку. На ринку з'являється дедалі більше небанківських фінансових компаній, що прямо чи опосередковано впливають на показники діяльності банків по всьому світу. Колишня виняткова прерогатива банків та міжнародних платіжних систем на надання низки типових послуг (переказ коштів, здійснення покупок, кредитування та ведення рахунків) поступово втрачає лише банківський характер. Багато компаній фінансового сектору стають засновниками нових фінансових трендів та істотно змінюють поведінку клієнтів, у тому числі банківських установ. Фінансові стартапи і компанії, фокусуючись на наданні лише банківських послуг, поступово та впевнено стають основними конкурентами банків у багатьох сегментах роздрібного банківського сектору.

Внутрішньогалузева конкуренція між банками також вимагає зміни парадигми надання послуг та підходів до управління клієнтською базою. Поточним орієнтиром для фінансових установ, що надають роздрібні фінансові послуги, стає віддалене обслуговування користувачів засобами мобільного зв'язку із доступом до мережі Інтернет.

Упродовж наступних 4–5 років банки зазнають суттєвого посилення конкуренції не тільки зі сторони фінансових компаній, а й від небанківських компаній – операторів стільникового зв'язку (кредитування, грошові перекази), інтернет-компаній (грошові перекази, оплата рахунків) та інших. Традиційне обслуговування банками клієнтів у мережі відділень стає малоефективним та затратним з фінансової точки зору. Більшість виконуваних операцій на відділеннях можуть бути автоматизовані і надаватись у режимі онлайн.

Територіальне розташування відділення банку важливе лише для певної категорії клієнтів, переважно похилого віку. Однак кількість клієнтів, що надають перевагу обслуговуванню у відділеннях банків, стає дедалі меншою і сприяє цьому значною мірою і демографічна ситуація. Натомість все більше банків використовують інтернет-технології та віддалені канали продажів та обслуговування, зменшуючи навантаження на відділення та працівників.

Якість сервісу та зручність користування банківськими послугами є одними з найважливіших критеріїв вибору банківської установи. Однак ці поняття здебільшого відносяться до дистанційних каналів продажів – банківських мобільних додатків, онлайн-ресурсів та терміналів самообслуговування. Черги, низький рівень якості обслуговування та тривалий час, що витрачається на здійснення типових операцій у відділеннях банків, спону-

кає клієнтів до пошуків кращих умов обслуговування. Ті банки, котрі задовольняють такі потреби клієнтів, меншою мірою відчувають зниження лояльності користувачів їх послуг.

Беручи до уваги досвід європейських банків, можна виділити такі основні напрямки розвитку роздрібного банківського бізнесу у контексті сучасних тенденцій та рівня розвитку інформаційних технологій: це спрощення банківських послуг, персональне обслуговування клієнтів, вивчення даних поведінки клієнтів, розширення спектру надаваних послуг.

8. Важливою умовою подальшого розвитку вітчизняної економіки, зокрема через збільшення обсягів фінансування підприємств реального сектору, є пошук додаткових джерел інвестиційних ресурсів та запровадження ефективних інструментів і механізмів їх залучення у виробництво.

Такими джерелами можуть стати особисті доходи населення (кошти домогосподарств), що наразі вилучені з офіційного обороту або з інших причин не використовуються як інвестиційний ресурс, а інструментами їх залучення у розвиток виробництва є додаткові випуски корпоративних цінних паперів (акції та облігації підприємств), які розміщуються на фондовій біржі. На сьогодні цей канал інвестицій у виробництво практично не працює, перш за все, внаслідок відсутності дієвих податкових стимулів до заохочення індивідуальної інвестиційної діяльності громадян на фондовій біржі та їх участі у накопичувальному пенсійному забезпеченні.

Водночас у міжнародній практиці (особливо в США та Великій Британії) широко застосовуються особові (індивідуальні) інвестиційні та пенсійні рахунки, які відзначаються рядом переваг перед іншими формами індивідуального інвестування на фондовому ринку, зокрема перед традиційним інтернет-трейдингом, а саме:

- кошти, зараховані на особові рахунки, та інвестиційний прибуток від операцій з цінними паперами, які виконуються на фондовій біржі, в повному обсязі звільняються від оподаткування податком на доходи фізичних осіб на умовах, визначених національним законодавством, що є дієвим стимулом до індивідуальної інвестиційної діяльності;
- власнику рахунка надається право самостійного управління своїми коштами та можливість індивідуального вибору об'єктів інвестування, що значно зменшує ступінь недовіри такого інвестора до фінансових установ та інвестиційних інструментів, яка в умовах фінансової кризи була суттєво підірвана;
- загальна сума щорічних внесків на особові рахунки, на яку поширюються податкові пільги, обмежується розміром задекларованого річного доходу власника рахунка за попередній рік, що стимулює його як працівника до легалізації заробітної плати з метою

розширення «інвестиційного» коридору, звільненого від оподаткування.

За умови упровадження у 2017 р. інституту особових інвестиційних та пенсійних рахунків можна було б вже протягом поточного року «активізувати» діяльність на фондовій біржі більш як 10 тисяч приватних портфельних інвесторів із сукупним інвестиційним капіталом до 1 млрд. гривень.

9. Серед специфічних проблем посткризового реформування світової економіки, дотичних до української специфіки, варто виділити пошук сучасної інноваційної моделі розвитку охорони здоров'я на основі міжнародного партнерства з провідними країнами світу. У документі «Здоров'я–2020: основи європейської політики і стратегія для XXI століття» ВООЗ зазначила, що за останні 30 років сектор охорони здоров'я відійшов від свого становища вузькоспеціалізованої галузі, орієнтованої в своїй діяльності і в інвестиціях на надання медико-санітарних послуг. Охорона здоров'я стала однією з найбільших у світі галузей, що стрімко розвивається. У більшості країн з високим рівнем доходів з нею асоціює більше 10% ВВП і в ній зайнято близько 10% населення, яке працює; ця галузь охоплює широке коло комерційних секторів, служб, виробників і постачальників, діяльність яких здійснюється на різних рівнях – від місцевого до глобального; під час недавнього економічного спаду в багатьох країнах стабілізуючим чинником було неухильне зростання саме медичної галузі, однак обсяг її продукції та ефективність виробництва в ній явно вимагають максимального збільшення. Досвід розвинутих країн щодо реформування галузі охорони здоров'я свідчить про те, що для результативної інтеграції інтересів держави, бізнесу та пацієнтів має бути створена відповідна нормативно-правова база, адаптована до норм Європейського Союзу. Це передбачає формування взаємовигідних відносин; ефективне управління фінансовими ресурсами закладу охорони здоров'я; кваліфіковане кадрове забезпечення та формування привабливого середовища для працівників; наявність сучасного високотехнологічного обладнання для діагностики, лікування та профілактики захворювань; задоволення потреб пацієнтів шляхом підвищення якості та розширення спектра медичних послуг.

10. Реформування в Україні загалом орієнтується на загальносвітові тенденції. Високу оцінку отримала енергетична реформа, завдяки якій досягнуто значного зменшення цінового діапазону і обмежено можливості корумпованого арбітражного суду щодо ринкових і встановлених державою цін на енергоресурси, зумовивши різке скорочення державних субсидій. В країні проведено очищення банківської системи, стабілізовано валютний курс, прийнято закони про державні та публічні закупки, про судострій та статус суддів, а також розкрито інформацію про закупівлі підприємств, які підпорядковуються Мінінфраструктури. Проте затягується

вирішення проблеми з приватизацією державних компаній, які є джерелом корупції. Крім того, із 1833 державних підприємств майже 1600 потребують державних субсидій. Учасники конференції погодились з доцільністю продажу більшості підприємств на регіональному рівні, а до приватизації великих компаній запропонували залучити привідних іноземних інвесторів.

11. Дискутуючи проблеми реалізації завдань у сфері європейської інтеграції та виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, учасники конференції констатували, що Україною проводиться робота щодо наближення законодавства до права ЄС та здійснюються заходи щодо лібералізації торгівлі. Разом з тим, інтеграційні процеси набувають спадкової тенденції значною мірою через відхилення від попередніх домовленостей. До них відносяться: відсутність рішення щодо ратифікації Угоди про асоціацію, затягування прийняття рішення про безвізовий режим з ЄС, обмеження доступу до ринків продуктів. Учасники конференції зголосилися на необхідності прискорення процесів створення умов розширення входження українського бізнесу на ринок ЄС з продукцією традиційного торгового експорту України в Російську Федерацію на основі підвищення її якісної складової. Це потребує посилення співпраці з ЄС у питаннях прискорення переходу на європейські стандарти. Низька доступність ринку Європи для бізнесу набуває в українському суспільстві характеру хронічної хвороби європесимізму і спричинює недолекоглядні настрої щодо пошуку компромісів з Росією на предмет повернення на російський ринок на шкоду національним інтересам.

12. Регіональну політику України, яка має на меті набути переваг у світовому політичному й економічному просторі шляхом створення локальних схем співробітництва, де вона б займала лідерські позиції, можна вважати комплементарною до євроінтеграційних прагнень. Водночас очевидним є те, що потенціал інтернаціонального співробітництва України використовується неефективно. В останній період виникла низка нових викликів регіонального розвитку, до яких слід віднести:

- активізацію внутрішньокраїнних і міжкраїнних міграційних процесів;
- посилення відмінностей між регіонами України щодо активізації підприємництва;
- втрата інвестиційної привабливості східних регіонів країни в зв'язку із військовим конфліктом;
- загострення проблем агропромислових регіонів на одній консервації в них низьких технологічних укладів;
- поява поряд з позитивами бюджетної децентралізації певних ризиків, зокрема поява проблем фінансового забезпечення соціальної сфери окремих регіонів, поглиблення диференціації умов жит-

тедіяльності, умов доступу до послуг в процесі формування об'єднаних територіальних громад;

- поглиблення економічних загроз в регіонах.

Їх негативний ефект проявляється на фоні зміни акцентів в регіональній політиці ЄС, впливу нових глобальних, зокрема геополітичних факторів. Зазначене, а також врахування досвіду європейських країн, зокрема Польщі, Болгарії, Чехії, Словаччини і т. ін., вимагає модернізації визначеної в Концепції на 2015–2020 роки державної регіональної політики, зробивши акцент на національних пріоритетах:

1) активізація міжрегіонального співробітництва на національному і міжрегіональному рівні;

2) реанімація потужностей підприємств на Заході України;

3) організаційна, консультаційна робота в об'єднаних територіальних громадах;

4) удосконалення інституційного середовища функціонування бізнесу і місцевих органів влади;

5) імплементація мережевого підходу в організації бізнесу;

6) структурні реформи, спрямовані на реалізацію потенціалу конкурентоспроможності регіонів;

7) посилення внутрішньосистемної інтеграції національної економіки як фактора національної безпеки.

13. Сучасними пріоритетами державної регіональної політики України є реформа місцевого самоврядування і децентралізація владних повноважень, передача фінансових ресурсів та зміцнення матеріально-фінансової основи органів місцевого самоврядування, що в підсумку сприятиме задоволенню потреб громадян у всіх сферах життєдіяльності, наданню населенню високоякісних та доступних публічних послуг, узгодженню інтересів держави і територіальних громад.

Реформування місцевого самоврядування в Україні проводиться в такій послідовності та взаємозалежності. Перш за все, це здійснення фінансової децентралізації, передача органам місцевого самоврядування додаткових бюджетних повноважень і надання стабільних джерел доходів. Разом з цим, держава проводить стимулювання громад до різних форм співробітництва та об'єднання. Таким чином фінансова децентралізація і об'єднання громад створюють необхідні передумови для формування фінансово самодостатніх територіальних громад.

У 2015 р. в Україні розпочався процес укрупнення територіальних громад, в результаті якого на базі 794 селищних, сільських та міських рад 2015 населених пунктів було створено 159 об'єднаних територіальних громад. Проте новостворені громади займають усього 6% площі країни; в них проживає лише 3,8% від чисельності населення країни (без міста Киє-

ва та АРК). Тому загалом темпи реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні слід визнати незадовільними.

У 2016 р. бюджети об'єднаних територіальних громад функціонували за новими підходами, що продемонстрували певні позитивні результати. Відбулося суттєве зростання основних видів податкових надходжень місцевих бюджетів та власних ресурсів об'єднаних територіальних громад, що дало можливість збільшити капітальні видатки і створило необхідне підґрунтя для кращого фінансового забезпечення розвитку територій. Зміцнення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад стало основою для зростання загальних обсягів бюджетних видатків, зміни їхньої структури відповідно до необхідності задоволення місцевих потреб і досягнення встановлених цілей розвитку. Вдосконалення організації міжбюджетних відносин об'єднаних територіальних громад проведено в частині запровадження прямих взаємовідносин бюджетів з державним бюджетом, що дало можливість забезпечити самостійність громад у формуванні та затвердженні своїх бюджетів і у сфері місцевого оподаткування, застосувати нову систему горизонтального вирівнювання податкоспроможності територій залежно від рівня надходжень на одного жителя, надати нові види міжбюджетних трансфертів та удосконалити механізм їхнього розрахунку.

Запроваджені заходи сприяли загальному зміцненню та збалансуванню бюджетів об'єднаних територіальних громад: у 2016 р. із 159 бюджетів об'єднаних територіальних громад 34 не отримують базову дотацію, а 23 – перераховують до держбюджету реверсну дотацію.

Поряд із позитивними змінами у життєдіяльності створених об'єднаних територіальних громад залишається багато проблем, які перешкоджають їх нормальному функціонуванню як повноцінного суб'єкта місцевого самоврядування, в тому числі і у сфері формування доходів місцевих бюджетів, зокрема це відсутність: необхідної інформації для стягнення у повному обсязі місцевих податків і зборів і, в першу чергу, податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки; повноважень щодо розпоряджання земельними ділянками державної власності за межами населених пунктів; механізмів впливу на осіб, що ухиляються від укладання договорів оренди земельних ділянок, незаконно користуються земельними ділянками, здійснюють їх самовільний захват; прав щодо встановлення пільг з орендної плати за землю та ін.

Для успішного продовження процесу децентралізації державного управління і бюджетної децентралізації необхідно: впорядкувати розподіл повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування; розширити права органів місцевого самоврядування щодо формування власних доходів і в т.ч. місцевих податків і зборів; зобов'язати органи місцевого самоврядування створити єдині реєстри кому-

нального майна і забезпечити їх розміщення на своїх офіційних сайтах; організувати методичну допомогу та навчання працівників об'єднаних територіальних громад методам бюджетного планування.

14. На конференції констатувалося, що розвиток регіональних економік як складних відкритих систем значною мірою визначається їх структурою – співвідношенням елементів економічної системи та відносинам між ними. Адаптивність структури економіки регіонів до викликів середовища її функціонування досягається в процесі структурних трансформацій і забезпечується через механізми ринкового саморегулювання та проведення структурної політики. В контексті вироблення механізмів удосконалення структури регіональних економік з метою забезпечення їх конкурентоспроможності заслуговує на увагу досвід проведення структурних перетворень в Польщі.

Серед аспектів позитивного досвіду вирішення структурних проблем розвитку економіки регіонів Польщі слід наголосити на:

- системному комплексному, стратегічному підході до забезпечення структурної збалансованості економіки регіонів на основі відпрацьованих механізмів стратегічного управління регіональним розвитком. Система стратегічних документів, які визначають пріоритети та механізми структурного оновлення як економіки Польщі загалом, так і її регіональних складових, включає: Довгострокову стратегію національного розвитку 2030; Національну стратегію розвитку 2020; Національну стратегію регіонального розвитку 2010–2020; міжрегіональні стратегії; стратегії розвитку воєводств, програми регіонального розвитку;
- чіткій цілеорієнтації, узгодженій діяльності та взаємодії органів управління різних рівнів (наднаціонального, національного, регіонального, місцевого) щодо реалізації пріоритетів та завдань удосконалення структури економіки регіонів, що забезпечується через систему стратегічних документів та територіальні контракти;
- відмові від застосування прямої фінансової підтримки при вирішенні структурних проблем розвитку слаборозвинутих регіонів й акцентуванні уваги на виробленні механізмів ефективного використання специфічного регіонального і територіального потенціалу;
- адаптації функціональних механізмів забезпечення структурних перетворень регіональної економіки до специфіки територій;
- застосуванні міжсекторного (горизонтального) підходу до стимулювання структурного удосконалення регіональних економічних систем з врахуванням специфіки конкретних регіонів;
- орієнтації цілеспрямованих структурних трансформацій на забезпечення реалізації таких цілей регіональної політики: підтримка

конкурентоспроможності регіонів на основі визначення «точок зростання», поширення впливу сильних регіонів на слабкі; недопущення маргіналізації проблемних територій;

- використанні механізмів міжрегіональної взаємодії при вирішенні структурних проблем економіки регіонів з метою досягнення синергетичного ефекту. Широковідомим є розвиток співробітництва між Малопольським і Сілезьким воєводствами в рамках Стратегії розвитку Південної Польщі до 2020 року.

15. В аспектах регіональних реформ на конференції обговорювалася проблема адміністративного поділу. Відзначалося, що нинішня система територіально-регіонального устрою в Європейському Союзі уніфікована з огляду на потреби планування і статистики, вона отримала назву NUTS (фр. «nomenclature des unités territoriales statistiques») та затверджена Євростатом. Ця система в українських офіційних документах позначається як «номенклатура територіальних одиниць для статистики». Вона є ієрархічною системою соціально-економічного поділу регіонів з метою збору, розробки та порівнянь європейських територіальних утворень.

Класифікація європейських регіонів здійснюється за критерієм нащонаселення залежно від чисельності населення. Вищий рівень (NUTS 1) мають регіони з населенням від 3 до 7 мільйонів. До другого рівня (NUTS 2) відносяться регіони з населенням від 800 тисяч до 3 мільйонів. Регіони третього рівня (NUTS 3) формуються за наявності 300 000–800 000 тисяч жителів. З урахуванням національних традицій та актуального територіально-адміністративного устрою регіонами першого рівня є: групи земель (Австрія); землі (Німеччина); регіони (Англія, Бельгія, Польща, Швеція); райони (Болгарія); країни (Велика Британія); групи периферій (Греція); групи автономних спільнот (Іспанія); макрорегіони (Італія, Румунія); групи провінцій (Нідерланди); континентальна Португалія, Азори і Мадейра (Португалія); статичні надрегіони (Угорщина); материкова Фінляндія та Аландські острови (Фінляндія); ZEAT-зони (області для вивчення і територіального планування) (Франція).

Адміністративно-територіальний поділ другого рівня системи NUTS має такі визначення: земля (Австрія); провінція (Бельгія, Нідерланди); плановий район (Болгарія); графства та групи графств (Англія); групи областей (Велика Британія); периферії (Греція); регіон (Данія, Італія, Румунія, Словаччина, Фінляндія, Франція, Хорватія); регіональні асамблеї (Ірландія); автономна спільнота (Іспанія); округ (Німеччина); воєводство (Польща); координаційний та розвитковий регіон (Португалія); автономний регіон (Португалія); макрорегіон (Словенія); планово-статистичний регіон (Угорщина); область (Чехія); національний район (Швеція).

Для третього рівня системи NUTS у державах Європейського Союзу використовуються такі визначення: група районів (Австрія, Велика Брита-

нія); район (Англія, Бельгія, Німеччина); область (Болгарія); група областей (Велика Британія); ном (Греція); провінція (Данія, Іспанія, Італія); група повітів (Естонія); регіональний орган влади (Ірландія); статистичний регіон (Латвія); повіт (Литва); острів (Мальта); COROP-район (Нідерланди); вільне місто (Німеччина); підрайон (Польща); група муніципалітетів (Португалія); жудець (Румунія); край (Словаччина); статистичний район (Словенія); медьє (Угорщина).

Проведення регіональних реформ в Україні має враховувати європейський досвід і запозичити з нього все раціональне. Не має сумніву в тому, що Україна має покласти в основу реформ систему NUTS, адже вона позитивно сприйнялася в Європі та не викликає нарікань. Водночас ця система дає можливість зберегти національні традиції, які розвивалися на території держави впродовж столітніх процесів державотворення і формування політичної нації. Поєднання регіональних реформ із вимогами NUTS повинно виходити з територіальних масштабів держави. Україна як одна з найбільших в Європі за територією країн може мати в рамках NUTS різні форми територіального поділу. Це можуть бути на одному й тому ж рівні райони, планово-статистичні райони і групи районів. Доцільно розглянути також національні райони в місцях компактного проживання громадян однієї етнічної групи. Вироблення сучасних форм адміністративно-територіального устрою країни потребує випробування множини моделей. При цьому вони повинні забезпечити достатню децентралізацію й європеїзацію. Ці процеси мають здійснюватися з урахуванням принципу добровільності та економічної доцільності. Учасники конференції представили на обговорення концепцію історико-географічного підходу до регіоналізації в Україні як унітарної держави з 19-ма краями: Донбас, Галичина-Буковина, Слобожанщина, Київщина, Придніпров'я верхнє, Причорномор'я, Південно-Степовий, Придніпров'я лівобережне, Поділля, Придніпров'я правобережне, Карпати та Закарпаття, Приазов'я, Східна Волинь, Західна Волинь, Західне Полісся, Буджак, Східне Полісся, Крим.

Районування України за історичними територіями і відповідно назвами має переваги. По-перше, воно відповідає географічним особливостям країни. По-друге, історичні території мають населення, більшість якого характеризується спорідненим менталітетом і зберегла позитивну історичну пам'ять. По-третє, на історичних територіях більший рівень однорідності ресурсів, що може стати основою для регіональної спеціалізації виробництва. По-четверте, взяття за основу регіоналізації історичного фактора сприятиме кращому розвитку туризму і пов'язаних з ним галузей економіки. По-п'яте, новий підхід сприятиме покращенню міжнародних відносин з прикордонними територіями, які мають єдине історичне минуле з відповідними українськими землями. По-шосте, підхід, що пропонується, сприятиме призупиненню вирощування «безбатченків», громадян

«без роду і племені» та прискорить формування політичної нації. На думку авторів, повернення історичних назв – краща відповідь на ідеологію «руського мира». Важливо здійснити безкровне повернення власних назв, викреслених колонізаторами заради увіковічення себе на колонізованій ними території.

16. Дискусійним питанням у царині економічних реформ є проблема визначення місця і ролі державного підприємництва в системі управління економікою, що зумовлено низкою практичних недоліків, які залишаються характерними для більшості країн світу упродовж тривалого часу, а саме: відсутність єдиної класифікації державних підприємств та складність порівняння їх результативності; недосконалість комунікаційного зв'язку між принципалом і агентом (the principal-agent problem); проблема «безбилетника» (the free-rider problem); феномен м'яких бюджетних обмежень (the soft budget constraints); питання підзвітності та забезпечення продуктивності державних підприємств як арена політичних дій (accountability and performance).

Констатовано, що нинішній незадовільний стан розвитку державного підприємництва вимагає здійснення рішучих дій щодо реанімації його авторитету у сучасних світогосподарських реаліях. З цієї метою доцільно передбачити: перегляд приватизаційної доктрини з використанням успішного досвіду та практик країн OECD, передусім в постсоціалістичному просторі; розробку єдиного міжнародного критеріального підходу щодо визначення ефективності управління об'єктами державної власності; формування незалежної управлінської еліти державного сектору, що дотримується засадничих положень «4С»; впровадження у практику використання сучасних методик ведення господарської діяльності на основі моделі «penta-helix» та стратегії блакитного океану; відкритість, підзвітність та обліковість державних підприємств, що дозволить вибудувати довірчі відносини уряду як власника з населенням, іншими акціонерами та менеджментом безпосередньо; впровадження науково-технічних інновацій за чітко визначеного бюджету («better for less») з метою задоволення економічних та соціальних потреб; розподіл цілей на комерційні та соціально значущі; розробка окремої політики управління транснаціональними компаніями, діяльність яких повинна продукувати позитивні соціально-економічні зміни.

17. В аспектах регіональних реформ значна увага була приділена процесам кластеризації як формі локалізації виробництва в рамках адміністративно-територіальних одиниць. Учасники конференції вважають, що успішна реалізація кластерного підходу потребує розробки спеціальної загальнодержавної програми, яка забезпечить стимулювання і підтримку кластерів у різних сферах економіки. При цьому пріоритет має віддаватися політиці поширення кластерів світового рівня, зорієнтованих на інно-

ваційний розвиток. При цьому варто врахувати сучасні тенденції їх розвитку у глобальному економічному просторі: набуття домінуючого практичного значення мережевої логіки використання інформації, в результаті чого поступово усувається гегемонія держави в управлінні, яка стає партнером бізнесу, і формується «троїста спіраль» взаємодії: «університети (двигуни промислової політики) – підприємства – держава»; точковий характер формування сильних кластерів у національних економіках при регіональних рамках їх спеціалізації; еволюція і державна підтримка кластерних систем відбувається шляхом збільшення «критичної маси» кластерів, які мають потенціал впливу на підвищення конкурентоспроможності національних економік, орієнтуються на започаткування інноваційних виробництв і видів послуг, спроможні стати платформами для «переключення» на новітні джерела знань і міжнародне співробітництво.

Акцентовано, що розвиток кластерів лідерського типу забезпечується створенням національної і міжнародної інфраструктури, головними складовими якої в ЄС є Генеральний директорат Європейської комісії з підприємництва і промисловості, Генеральний директорат Європейської комісії з наукових досліджень; Генеральний директорат Європейської комісії з регіональної політики; Європейська кластерна обсерваторія; Інноваційний союз; Табло Інноваційного союзу; виконавчі агентства з реалізації кластерної політики на національному, регіональному і місцевому рівнях; Консультативна група Європейського Союзу з питань кластероутворення; Європейський інвестиційний банк.

Варто виокремити погляди учасників конференції щодо особливостей адаптації зарубіжного досвіду в умовах України. Цей процес має всебічно враховувати геополітичні і геоекономічні позиції України. Зокрема, використання мережевих форм організації виробництва для цілей розумного, стійкого і всеосяжного зростання має розпочатися з відродження військово-промислового комплексу. Загалом завдання полягає в тому, щоб надати «друге дихання» тим науково-дослідним, освітнім, випробувальним і виробничим підприємствам, які здійснюють розробку, виробництво і постановку на озброєння військової і спеціальної техніки, амуніції та боєприпасів. Одночасно доцільно створити нові підприємства, щоб країна мала відносно автономний цикл виробництва конкурентоспроможної зброї. Цей напрямок має орієнтуватися на забезпечення за можливістю подвійного результату – створення наукоємного продукту як для галузі оборони, так і для цивільного споживання за прикладом таких країн, як Ізраїль чи Південна Корея. Крім того, продукція кластерів у системі ВПК має забезпечити зростання експортного потенціалу країни через розвиток авіаційної, суднобудівельної, ракетобудівельної, енергетичної та інформаційно-комп'ютерної галузей. Для цього можуть бути використані як класичні форми кластерів, так і технопарки, наукові парки, регіональні

об'єднання на зразок Силіконової долини (США), Авіаційної долини (Польща), Європейської мережі морських кластерів.

Переорієнтація експорту України з ринків Російської Федерації на розвинені країни може успішно вирішуватися шляхом створення сучасних кластерів в аграрних регіонах, зокрема з виробництва екологічно чистих продуктів через удосконалення якості аграрної сировини; покращення зберігання продуктів в умовах швидкого заморожування і сублімаційної сушки; ліквідації хімічних консервантів, штучних барвників і ароматів; розвитку виробництва упаковок з властивостями швидкого розпаду, спеціалізацію яких варто орієнтувати на бізнес з живими тваринами та продуктами тваринного походження; виробництва продуктів рослинного походження, жирів та олій тваринного і рослинного походження; створення готових харчових продуктів.

Пріоритети у науково-технічній сфері України в системі політики фінансової підтримки кластерів мають розставитися у такій послідовності: сільське господарство і харчова промисловість; медицина і лікувальний туризм; машино- і суднобудування; авіація і космічна галузь. Фундаментальні дослідження з сільського господарства, харчової промисловості, медицини і лікувального туризму повинні мати спільну міжгалузеву програму. На стику цих наук завжди варто очікувати найбільш перспективні для прикладних напрямків розробки, які будуть адаптуватися у ноу-хау для виробництва і практичної медицини.

18. Матеріали, подані на конференцію колегами з Польщі, Словаччини і Болгарії, дають можливість здійснити бенчмаркінг регіонального розвитку цих країн з огляду на відповідні процеси в Україні.

18.1. Для словацьких регіонів характерний помітний вплив попередньої політичної та економічної системи, яка орієнтувалася на східні ринки. Словаччина була індустріальною країною, і ці індустріальні ознаки економіки є досі в деяких регіонах навіть після 1989 р. За показником на душу населення домінуючим є регіон Братислави; продуктивність регіонів Словаччини зростаюча, проте з початком економічної кризи в 2008 р. продуктивність усіх регіонів, окрім Братислави, є незмінною. Щодо диспропорцій у багатьох соціально-економічних і демографічних вимірах на третьому рівні за номенклатурою територіальних одиниць в цілях статистики (NUTS) загалом є характерним те, що показник доданого валового основного капіталу (GFC) вдвічі вищий у регіоні Братислави порівняно з усіма іншими регіонами. Цей показник зростає швидкими темпами у регіоні столиці, тоді як в інших регіонах простежуються зворотні тенденції з початком фінансової кризи у 2008 р. Лідерство регіону Братислави пояснюється тим, що більшість центральних офісів компаній розміщені саме в цьому регіоні, в тому числі тут зосереджена висока концентрація високотехнологічних компаній поряд з високими витратами на дослідження і

розвиток, які прирівнюються до аналогічних витрат усіх NUTS-3 регіонів Словаччини. Рівень безробіття є найнижчим у західних регіонах, які межують з регіоном Братислави, Відня та Будапешта. Довгостроковий рівень безробіття є проблемою переважно в східних і центральних регіонах, де цей показник вп'ятеро вищий за аналогічний у регіоні Братислави. Починаючи з 1995 р., поширилась тенденція дивергенції у всіх NUTS-3 регіонах. Загалом регіональні відмінності на рівні NUTS-3 регіонів здебільшого зумовлені домінуючою позицією регіону Братислави. Розгляд показників регіонального розвитку без врахування столичного регіону показує, що загальна тенденція проявляється у менших значеннях регіональних диспропорцій. Проте існує розрив у розвинених західних регіонах та менш розвинутих східних. Економічна криза неоднозначно вплинула на регіональні відмінності регіонів. Соціальні розбіжності у вигляді підвищення ризику зубожіння утворились унаслідок кризи і залишаються серйозною проблемою для муніципальної, регіональної та національної влади. Екологічні регіональні диспропорції є найвищими серед усіх інших регіональних дисбалансів. Словацькі науковці вважають, що роль ЄС у допомозі Словаччині повинна полягати в подальшому подоланні диспропорцій у найменш розвинутих регіонах Словаччини. Фонди ЄС мають спрямовуватись на:

- будівництво технічної та інформаційної інфраструктури;
- мотивацію кваліфікованих трудових ресурсів не полишати їхні домівки і привносити в зростання ВВП регіону та регіональної конкурентоспроможності;
- підтримання створення регіональних і локальних виробничих систем відповідно до природних та соціальних особливостей регіонів.

Ці дії мають бути імплементовані у співпраці із національними, регіональними та муніципальними органами влади і під чітким контролем європейських інституцій за їх цільовим використанням. Важливо гармонізувати національні пріоритети з пріоритетами ЄС та пріоритетами регіонального розвитку Словаччини. Імплементация цих рекомендацій внесе свою лепту в досягнення стратегічних цілей ЄС, зазначених у Територіальному порядку денному ЄС на 2020 р. та Стратегії Європи-2020.

18.2. Особливістю польської системи регіонального управління є перманентний пошук оптимальної системи адміністративно-територіального управління протягом XX–XXI ст. Після прийняття нової Конституції 2 квітня 1997 р. у 1998 р. було впроваджено трирівневий територіальний поділ держави. Основними територіальними органами з 1 січня 1999 р. стали гміни (2489), повіти (315 сільських повітів і 65 міст з правами повітів) та воєводства (16). Воєводство після реформи виконує подвійну функцію. З одного боку, це орган місцевого самоврядування, а з іншого – ос-

новна одиниця територіального поділу країни, яка має здійснювати державне управління на певній території і очолюється воєводою як представником уряду. На нього накладається відповідальність за реалізацію політики влади на території воєводства з метою виконання на місцях конкретних завдань державної політики, зокрема у сфері державної регіональної політики та міжнародної співпраці. Основним органом місцевого самоврядування вважається гміна, яка реалізує усі завдання місцевого самоврядування, які не затверджені для інших органів місцевого самоврядування. Органи самоврядування повіту щодо органів гміни є взаємодоповнюючими. Вони виконують завдання, які, як правило, перевищують можливості звичайних органів самоврядування гміни. Утворення в 1999 р. у системі місцевого самоврядування воєводств автоматично створило новий суб'єкт регіональної політики. Новостворені воєводства відповідають рівню NUTS 2, який був основою для територіального переділу території Польщі відповідно до вимог регіональної політики ЄС. Призначені для органів самоврядування воєводства мали такі завдання: підвищення рівня конкурентоспроможності та інноваційності економіки воєводства; збереження культурного і природного середовища з урахуванням потреб майбутніх поколінь; формування та підтримка просторового порядку.

Регіональна політика Польщі після вступу до ЄС 1 травня 2004 р. набула додаткових можливостей через отримання змоги скористатися підтримкою ЄС у вигляді структурних фондів за умови зобов'язання застосовувати принципи, що стосувалися програмування, моніторингу, оцінювання, управління фінансуванням та відбору проектів у рамках співфінансування з фондів ЄС. Була прийнята відносно децентралізована модель. Значна частина коштів з ЄС та відповідальність, пов'язана за їх перерозподілом, була передана органам місцевого самоврядування. Приєднання до ЄС та необхідність пристосування до правил і засад ЄС практично визначили методи та напрями польської регіональної політики. У першому пакеті зі структурних фондів та Фонду згуртованості були виділені Польщі у 2004–2006 рр. кошти в сумі приблизно 12,8 млрд. євро (за цінами 2004 р.). У 2007 р. розпочалася чергова фінансова перспектива, запланована на 2007–2013 р. Були впроваджені численні зміни щодо програмування та реалізації структурних фондів. Польща, будучи членом регіональної політики ЄС, була зобов'язана підтримувати насамперед ті сфери соціального та економічного життя, які були визначені в ЄС головними для розвитку. Протягом цього періоду в рамках європейської політики згуртованості було виділено приблизно 59,5 млрд. євро (за цінами 2004 р.). Вони були спрямовані на реалізацію двох цілей політики згуртованості ЄС: зближення і територіальної співпраці. На сьогодні основою для регіональної політики в державах-членах ЄС є довгострокова програма соціально-економічного розвитку, описана в документі «Європа 2020 –

Стратегія інтелектуального і зрівноваженого розвитку, що сприяє суспільній активності». Її результатом має бути економіка з низьким рівнем викидів, що заснована на знаннях і сприяє розвитку екологічно чистих технологій, заощадливому використанню ресурсів, створенню нових «зелених» робочих місць і водночас піклується про соціальну згуртованість.

Основним документом для фінансового управління органів місцевого самоврядування є бюджет. Разом з бюджетною резолюцією кожен орган обов'язково готує і затверджує Багаторічний фінансовий прогноз, який є інструментом стратегічного фінансового планування в органах місцевого самоврядування. БФП охоплює період бюджетного року і принаймні три наступні бюджетні роки. На практиці це переважно довгостроковий інвестиційний план, розширений прогнозом доходів і витрат на період 7–10 років (період найчастіше збігається з плануванням бюджету ЄС). Прогноз є вираженням постулату про необхідність довгострокового планування та управління державними фінансами в місцевих органах самоврядування Польщі. Конституція Республіки Польща гарантує органам місцевого самоврядування частку державних доходів відповідно до конкретних завдань (ст. 167). Доходами органів місцевого самоврядування є поворотні і безповоротні доходи. До безповоротних доходів включають насамперед власні доходи, а також загальні субвенції і цільові дотації з державного бюджету. Основними власними доходами гмін є такі: податки (з нерухомості, транспортних засобів, лісового господарства, сільського господарства, цивільно-правових угод, на спадок і дарування, фіксований податок на доходи), збори (ринковий, гербовий, місцевий, рекламний, з власників собак, а в деяких випадках – курортний і за використання), доходи від власності, доходи від штрафів та пені, відсотки за кредитами, за дебіторською заборгованістю, за банківськими депозитами та інше. До власних доходів органів місцевого самоврядування також включають частку надходжень з податків на доходи фізичних осіб та на прибуток корпорацій.

Новим підходом у регіональній політиці є використання територіально визначених матеріальних і нематеріальних ресурсів, які називаються територіальним капіталом. До них належать природні ресурси, суспільні блага (приватні і змішані), людський капітал (соціальний та взаємовідносин), організаційні ресурси (реляційні та когнітивні). Територіальний капітал є одним з важливих елементів концепції територіальної згуртованості в ЄС. Концепція територіальної згуртованості сьогодні також популяризується в Польщі і є спробою перекласти мовою макроекономічної політики теоретичні концепції, що вказують на територіальність економічних процесів, тобто вона повинна залучити територіальний капітал до макроекономічного державного втручання. Крім того, у Польщі підтримується система управління функціональними сферами з використанням механізму інтегрованих територіальних інвестицій (ІТІ) та пілг для комплексних

проектів у регіональних операційних програмах, що фінансово підтримуються ресурсами ЄС.

18.3. Для цілей регіонального розвитку регіони Болгарії поділяються на рівні відповідно до вимог загальної класифікації територіальних одиниць, що застосовуються органами статистики ЄС (NUTS).

Рівень 1 – території, що не є територіально-адміністративними одиницями і включають такі території: Північна і Південно-східна Болгарія; Північно-західний, Північно-центральний, Північно-східний і Південно-східний регіони; Південно-західна та Південно-центральна Болгарія; Південно-західний та Південно-центральний регіони.

Рівень 2 – території, що не є територіально-адміністративними одиницями та включають такі території:

1. Північно-західний регіон, у т. ч. п'ять регіональних центрів.
2. Північно-центральний регіон, у т. ч. п'ять регіональних центрів.
3. Північно-східний регіон, у т. ч. чотири регіональних центри.
4. Південно-східний регіон, у т. ч. чотири регіональних центри.
5. Південно-західний регіон, у т. ч. п'ять регіональних центрів.
6. Південно-центральний регіон, у т. ч. п'ять регіональних центрів.

Рівень 3 – території, які є адміністративно-територіальними одиницями і включають в себе 28 окремих районів. Для цілей місцевого самоврядування виокремлюють *підрівень*, що налічує 265 муніципалітетів (5265 міст та сіл, об'єднаних у 265 муніципалітетів, 28 районів і 2011 міських / селищних рад).

Основою регіонального управління Болгарії є Національна концепція просторового розвитку (2013–2025). Основні принципи та пріоритети цієї концепції спрямовані на підтримку підготовки регіональних планів розвитку на рівні NUTS 2, а також забезпечення більш детального керівництва для розвитку регіонів та муніципальних формувань. При цьому вона охоплює всю територію країни і розробляється в умовах відновлених прав власності на землю та ліси у всіх її формах, збільшення кількості залучених сторін у процесах планування та управління, демократизації прийняття рішень та членства країни в ЄС.

Обране бачення Національної концепції просторового планування можна сформулювати трьома короткими тезами:

- національний простір Болгарії – відкритий для світу та інтегрований у європейський простір і є в європейській мережі основних міст та осей розвитку, культури, науки та інновацій;
- добре збережені національні ресурси – люди, земля, вода і ліси, руди та мінерали, природна та культурна спадщина – це гарантія національної ідентичності;
- збалансований та сталий комплексний розвиток, що досягається через раціональну організацію економічної, соціальної, транспор-

тної, інженерної, культурної та туристичної інфраструктури і забезпечення розумного економічного зростання, адаптивності до змін та рівного ставлення.

Муніципальний бюджет включає доходи, витрати, бюджетні відносини з центральним бюджетом та іншими бюджетами і рахунки, що стосуються фондів ЄС, бюджетний баланс і фінансування. Доходи формуються так:

- зібрані місцеві податки – в умовах, термінах та межах, передбачених Законом «Про місцеві податки і збори»;
- збори, зібрані місцевою владою в рамках умов і строків, передбачених Законом «Про місцеві податки і збори»;
- ціни на послуги і права, що надаються муніципалітетом;
- суми, отримані від відчуження муніципальної власності;
- зібрані штрафи і санкції з нерухомості;
- відсотки та недотримки до сплати;
- інший прибуток;
- допомога та благодійні внески.

Оскільки ресурсів муніципалітетів від місцевих доходів недостатньо для фінансування великих проєктів регіонального розвитку, вони переважно фінансуються за рахунок грантів від ЄС та меншою мірою з цільових капітальних субсидій.

18.4. Дискусуючи щодо проблеми регіональних реформ в Україні та розглядаючи зарубіжний досвід, учасники конференції висвітлювали проблеми міжтериторіального підходу до управління житловим будівництвом, вивозу сміття, надання транспортних послуг, збереження природних ресурсів, охорони пам'яток архітектури. Такий підхід актуальний для України, адже більшість невеликих поселень не спроможна самостійно утримувати об'єкти соціальної сфери, забезпечити комплексність та дієвість надання членам територіальних спільнот якісних громадських послуг. При цьому треба вважати, що практика використання міжмуніципального співробітництва за кордоном має як переваги, так і недоліки. З одного боку, вона дозволяє ефективно та гнучко вирішувати визначені договором завдання. Послуга, придбана за допомогою кооперації, обходиться органам місцевого самоврядування дешевше, ніж її самостійне виробництво. З іншого боку, виникають проблеми компетенції та відповідальності. Так, органи місцевого самоврядування, що беруть участь в кооперації, мають менші можливості управління спільним підприємством, аніж у випадку, якщо б цим підприємством вони керували самостійно. Вирішення багатьох завдань незалежними міжмуніципальними компаніями може обмежити свободу дій територіальних громад, що беруть участь в кооперації. Виникають труднощі, які не завжди можна вирішити силами двох те-

риторіальних громад, що беруть участь в угоді. Територіальна громада, що купує послуги в іншій, не в змозі впливати на її якість (наприклад, на вибір інтер'єру та порядок експлуатації лікарні). Тому в певних випадках угоди щодо міжмуніципальної кооперації повинні затверджуватися державними інстанціями.

Європейська хартія місцевого самоврядування передбачає право територіальних громад на вирішення завдань, зокрема економічних, за допомогою лобювання інтересів та інших важелів впливу на державну владу. Для цього територіальні громади практикують створення національних та регіональних економічних асоціацій, що забезпечують їх легітимне представництво. Асоціації сприяють захисту економічних прав та свобод місцевого самоврядування, спільно звертаються до уряду, прагнучи досягти консенсусу щодо законодавчих актів у сфері місцевого економічного розвитку та місцевих фінансів. Різні методи роботи, включаючи й індивідуальні зустрічі, допомагають встановлювати партнерство з урядом, міністерствами, парламентом. Наприклад, у США найбільш значимою є Національна ліга міст, головне завдання якої – лобювання економічних інтересів міст в Конгресі США та федеральному уряді. Вона об'єднує столиці штатів, найбільші міста та міські агломерації. В Іспанії існують такі асоціації, як синдикати комун. Це добровільні об'єднання, що створюються для спільного здійснення певних робіт, що відносяться до компетенції зацікавлених комун. У Польщі активно функціонують чотири громадські організації (корпорації): Союз польських метрополій, що об'єднує 12 великих міст; Союз польських міст, що об'єднує понад 240 середніх міст; Союз польських міст, що об'єднує гміни з населенням більше 40 тис. мешканців; Союз сільських гмін, який об'єднує понад 350 гмін. У Росії представницькі органи територіальних громад з метою представлення і захисту загальних економічних інтересів можуть приймати рішення про створення автономних некомерційних організацій та фондів. В даний час діють 32 регіональні економічні асоціації місцевих влад. В Україні також створено Асоціацію міст України та громад, однак вона не стала дієвим інститутом захисту економічних інтересів місцевого самоврядування, будучи радше декларативно-представницькою організацією.

Запозичення міжнародного досвіду ефективного вирішення територіальними громадами економічних проблем варто концентрувати на завданнях зниження вартості продукції для муніципальних потреб за рахунок спорудження та експлуатації великих спільних об'єктів, отримання одними територіальними громадами продукції та послуг з підприємств та установ, розташованих на території сусідніх громад, збільшення масштабів виробництва товарів і послуг. Воно може охоплювати найрізноманітніші напрями діяльності територіальних громад. Територіальні громади можуть створювати міжмуніципальні об'єднання, засновувати спільні го-

сподарські товариства у формі акціонерних товариств закритого типу та товариств з обмеженою відповідальністю, укладати договори та угоди про співпрацю, зокрема з питань електро- та водопостачання, будівництва та експлуатації заводів з утилізації побутових і промислових відходів, професійної освіти, природоохоронної діяльності, захисту дітей тощо. Кооперація різних за розмірами територіальних громад може здійснюватися єдиним органом, в який входять представники всіх зацікавлених муніципалітетів. При спільному вирішенні загальних питань може створюватися керівний орган за участю всіх муніципалітетів. Спільне будівництво та експлуатація господарських об'єктів і створення керуючих компаній є особливо ефективним у сферах, що вимагають значних інвестицій. У багатьох країнах основним напрямом у міжмуніципальній кооперації є спільне будівництво та утримання об'єктів, що обслуговують декілька сусідніх муніципалітетів. В цьому випадку можуть створюватися спеціальні округи за функціональним напрямком відповідних об'єктів, межі яких можуть не збігатися з межами муніципалітетів. Широко відомі шкільні, а також водогосподарські та інші спеціалізовані міжмуніципальні округи.

Для забезпечення ефективності функціональної інтеграції населених пунктів, пошуку варіантів такої співпраці з використанням технології колегіального управління консолідованими ресурсами доцільним є створення територіальних асоціативних структур місцевого самоврядування: консультативних рад сільських, селищних, міських голів адміністративного району; асоціацій органів місцевого самоврядування певної території (не обов'язково в межах адміністративного району чи області), що є формою співробітництва територіальних громад з метою координації зусиль для захисту своїх інтересів відповідно до досвіду країн Європейського Союзу. В цьому контексті доцільним є створення в Україні асоціацій місцевої економічної взаємодії, що повинні виконувати такі функції: координація діяльності органів місцевого самоврядування з метою ефективної реалізації своїх прав та інтересів, виходячи з перспектив соціального та економічного розвитку, демографічної ситуації та інших місцевих особливостей; проведення узгоджених заходів щодо стабілізації економічного становища та соціального захисту населення; ухвалення спільних рішень з розробки та реалізації місцевих програм та проектів за проблемами, що належать до компетенції органів місцевої влади, та створення необхідних для цього фінансових джерел і матеріальних ресурсів за рахунок використання можливостей засновників асоціації, а також підприємницької діяльності структур, що можуть створюватися асоціаціями з цією метою; підготовка пропозицій з реалізації державної політики у сфері місцевого самоврядування; розробка рекомендацій та здійснення органами місцевого самоврядування організаційних заходів щодо реалізації державних програм і проектів, а також місцевих угод та програм.

При підготовці аналітичної записки робоча група оргкомітету конференції використала висновки і пропозиції, що містилися у наукових розробках учасників, та результати безпосередніх дискусій, які велися на пленарних і секційних засіданнях конференції. На формування підсумкових матеріалів конференції здійснили значний вплив наукові розробки і висновки таких авторів, як В. В. Адамик (Львів), Т. І. Батракова (Запоріжжя), К. Віталішова (Банська Бистриця, Словаччина), М. Богданова (Свищов, Болгарія), К. Борсекова (Банська Бистриця, Словаччина), А. Ю. Васіна (Тернопіль), А. П. Гречан (Київ), Ю. Я. Гречан (Київ), К. Дарвіду (Козані, Греція), Т. В. Гоголь (Рівне), В. О. Голубева (Київ), Т. В. Деркач (Одеса), О. Євтухович (Лодзь, Польща), С. В. Ільченко (Харків), Т. Л. Желюк (Тернопіль), С. В. Кириленко (Тернопіль), О. П. Кириленко (Тернопіль), В. В. Козюк (Тернопіль), І. В. Колос (Київ), С. Колошта (Банська Бистриця, Словаччина), В. Б. Кривоус (Тернопіль), А. І. Крисоватий (Тернопіль), Н. В. Кузенко (Львів), В. Є. Куриляк (Тернопіль), Є. Ю. Куриляк (Тернопіль), М. Ю. Куриляк (Тернопіль), С. О. Кушнір (Запоріжжя), О. І. Лукомська (Рівне), А. Ф. Мельник (Тернопіль), В. І. Мельник (Вінниця), В. В. Михальський (Київ), І. М. Миценко (Кіровоград), Г. Л. Монастирський (Тернопіль), Е. Парашкевова (Свищов, Болгарія), Г. Б. Погрішук (Вінниця), Б. В. Погрішук (Вінниця), О. Б. Погрішук (Вінниця), І. В. Познанська (Одеса), З. Пшигодські (Лодзь, Польща), Є. В. Савельєв (Тернопіль), Е. Сискос (Греція), Г. Ф. Смалюк (Тернопіль), К. В. Степанова (Одеса), І. І. Тинська (Тернопіль), Е. Тодоров (Свищов, Болгарія), О. І. Тулай (Тернопіль), А. В. Федоренко (Київ), Ф. Флашка (Банська Бистриця, Словаччина), Е. Цветанова (Свищов, Болгарія), С. Чапкова (Банська Бистриця, Словаччина).

Аналітичну записку підготували:

Андрій Крисоватий,

д. е. н., проф., заслужений діяч науки і техніки України, Тернопільський національний економічний університет, голова оргкомітету України, голова оргкомітету конференції;

Євген Савельєв,

д. е. н., проф., заслужений діяч науки і техніки України, Тернопільський національний економічний університет, голова оргкомітету України, заступник голови оргкомітету конференції;

Вікторія Адамик,

к. е. н., доц., Національний університет «Львівська політехніка»;

Маргарита Богданова,

Prof., PhD, Економічна академія імені Д. Ценова (Свищов, Болгарія);

Каміла Борсекова,

Ing, PhD, Університет імені Матєя Бєла (Банська Бєстриця, Словаччина);

Алла Васіна,

к. е. н., доц., Тернопільський національний економічний університет;

Катаріна Віталішова,

Ing, PhD, Університет імені Матєя Бєла (Банська Бєстриця, Словаччина);

Константія Дарвіду,

PhD, Університет прикладних наук Західної Македонії (Козані, Греція);

Олександра Євтухович,

проф., Dr. Habil., Університет Лодзі (Польща);

Віктор Козюк,

д. е. н., проф., Тернопільський національний економічний університет;

Алла Мельник,

д. е. н., проф., заслужений діяч науки і техніки України, Тернопільський національний економічний університет;

Ольга Кириленко,

д. е. н., проф., Тернопільський національний економічний університет;

Сергій Кириленко,

Тернопільський національний економічний університет;

Станіслав Колошита,

Ing, PhD, Університет імені Матєя Бєла (Банська Бєстриця, Словаччина);

Віталіна Куриляк,

д. е. н., проф., Тернопільський національний економічний університет;

Євгеній Куриляк,

к. е. н., Тернопільський національний економічний університет;

Максим Куриляк,

Тернопільський національний економічний університет;

Евеліна Парашкевова,

Економічна академія імені Д. Ценова (Свищов, Болгарія);

Збігнєв Пишигодскі,

PhD, Університет Лодзі (Польща);

Евангелос Сискос,

д. е. н., проф., Університет прикладних наук Західної Македонії (Козані, Греція);

Олена Сохацька,

д. е. н., проф., Тернопільський національний економічний університет;

Інна Тинська,

Тернопільський національний економічний університет;

Евгені Тодоров,

Економічна академія імені Д. Ценова (Свищов, Болгарія);

Оксана Тулай,

к. е. н., доц., Тернопільський національний економічний університет;

Анатолій Федоренко,

к. е. н., с. н. с., Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ);

Філіп Флашка,

Ing, PhD, Університет імені Матєя Бєла (Банська Бистриця, Словаччина);

Ева Цветанова,

PhD, Економічна академія імені Д. Ценова (Свищов, Болгарія);

Соня Чапкова,

Ing, PhD, Університет імені Матєя Бєла (Банська Бистриця, Словаччина).

Наукове видання

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ І УКРАЇНА: РАДИКАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ

Аналітична записка

за підсумками

*Двадцятій міжнародній науковій конференції
(13–27 вересня 2016 р., м. Бодрум, Туреччина)*

Редактор *Оксана Бойчук*

Комп'ютерна верстка *Юрія Хомацького*

Дизайн обкладинки *Юрія Хомацького*

Підписано до друку 15.12.2016 р.
Формат 60x84/8. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Ум. друк. арк. 1,86. Обл.-вид. арк. 2,19.
Зам. № М046-16. Тираж 50 прим.

Видавець та виготовлювач:
Тернопільський національний економічний університет
вул. Львівська, 11, м. Тернопіль

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК №3467 від 23.04.2009 р.

Виготовлено у видавничо-поліграфічному центрі «Економічна думка ТНЕУ»
вул. Бережанська, 2, м. Тернопіль, 46004
тел. (0352) 47-58-72
E-mail: edition@tneu.edu.ua